ГЕОГРАФСКО РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ АРХИТЕКТУРНО-ЕТНОГРАФСКИ КОМПЛЕКСИ В ПЛАНИНСКИТЕ И ПОЛУПЛАНИНСКИТЕ РАЙОНИ НА БЪЛГАРИЯ

Мария Грозева, Надежда Илиева
Национален институт по геофизика, геодезия и география при БАН.
1113, София, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 3; mariya_grozeva@abv.bg

Планинските и полупланински територии у нас обхващат 56% от общата територия на страната. Те са източник за развитие на много отрасли на икономиката, сред които е и туризмът.

Тези райони за дълъг период от нашата история – най-вече по време на турското робство са били единствената донякъде защитена среда за обитаване на българското население. През тази петстотингодишна епоха хората от планината създават самобитна и разнообразна архитектура на своите домове, църкви и манастири, тъй като османските турци в първите векове на османското владичество довеждат до видоизменение на архитектурния облик на селищата по българските земи. Особено силно изразено е това в по-големите градове. Значителни промени в селищната система по българските земи, в обществено-икономическия и културния живот на българите настъпват през втората половина на XVIII в. и XIX в., когато в резултат на икономически подем и развитието на производителните сили, занаятите и търговията, настъпва период на еманципиране на българския народ, период на засилени борби за национално и духовно освобождение. Българското възраждане, поради чуждата власт в българските земи и вековното изоставане спрямо модерните европейски общества, протича в по-късен период и има своите специфични особености. През този период са създадени не малко културно-исторически и архитектурни паметници. Застрояват се и се обновяват редица замогнали се в стопанско отношение селища като Самоков, Панагюрище, Пловдив, Русе, Свищов и др. Възникват нови селища от градски тип: Жеравна, Котел, Елена, Габрово, Трявна, Етрополе, Тетевен, Казанлък, Карлово, Копривщица, Банско, Смолян, Широка Лъка и др. Силно развитите занаяти и по-оживената търговия дават възможност не само да се натрупат значителни средства, но и „да прогледнат" по-предприемчивите българи напредъка на народите в близките и далечни страни, с които търгуват и да осъзнаят какво може да им предостави свободата при условие, че се борят за нея и я извоюват.

Архитектурното наследство, достигнало до нас от епохата на Възраждането, носи със себе си традициите на строителите от минали епохи и се характеризира с местна специфика. Всеки един дом в нашите архитектурно-етнографски комплекси, които в голямата си част се намират в планински територии, представлява произведение на изкуството, изразяващо естетическия вкус на майсторите и тяхното развито чувство за пропорции, колорит и форма. До наши дни са се запазили възрожденските архитектурно-етнографски комплекси в Копривщица, Мелник, Пловдив, Габрово, Боженци, Ловеч, Златоград, Ковачевица, Смолян и т. н. (фиг. 1.).

Биват построени редица нови и обновени, създадени през по-стари епохи български манастири. Тук се спираме по-подробно на архитектурно-етнографските и архитектурно-историческите резервати и комплекси в планинските и хълмисти територии на България.

В основата на типа строеж и форма на дадена сграда, както и при използваните материали стоят географските и климатични особености на отделните райони. Най-общо казано, жилищата на българите от тази епоха се делят на планински и равнинни

по орографски признак. В равнинните райони – Дунавска равнина, Добруджа, Горнотракийска низина, Софийска котловина – къщите, макар и доста разнообразни по своята композиция, са едноетажни с лежащ силует и бедни на архитектурни елементи. Жилищните сгради се разполагат свободно в равнината, без приземен етаж, а стопанските постройки са пръснати наоколо. Също така строителните материали – слама, глина, пръти – са различни от тези, които се използват в планината.

Най-характерно за постройките в планинските и полупланински територии на страната – Стара планина, Предбалкана, Средна гора, подбалканските полета, Пирин, Родопите, Странджа – е това че, поради недостиг на земя, те най-често са многоетажни с приземен етаж, в който се разполагат помещения за стопански цели. Отличават се с голямо разнообразие в архитектурен план и като строителен материал се използват камък и дърво. Планинските райони през XIX в. са били сравнително изолирани от останалата част на страната, което е способствало за появата на различни типове къщи:

- родопски;
- странджански;
- старопланински;
- средногорски и др.

Най-разпространени са т. нар. среднобългарски къщи със своите разновидности: старопланински и средногорски къщи (в Средна Стара планина, Средна гора и прилежащите им котловини). Главна отличителна черта на среднобългарските къщи е тяхната асиметричност. В Средна Стара планина, Средна гора и прилежащите им котловини се намира и най-голямата концентрация на архитектурно-исторически резервати и етнографски комплекси. Селищата там са разположени главно в речните долини. Особено добре развити са тези от тях, които са възникнали и са се развили в широките и дълбоки речни долини, по които преминават пътищата към старопланинските проходи.

Именно поради факта, че обектите на културно-историческия туризъм не са разположени хаотично из цялата територия на страната и обектите от дадена историческа епоха имат сходен произход, характеристики и предназначение, те биха могли да бъдат обединени в определени системи от отворен тип, наречени тук *културно-исторически туристически оси* и *културно-исторически туристически локализации.*

На базата на тях биха могли да се съставят конкретни туристически маршрути, а също и да послужат за нуждите на туристическото райониране.

Най-напред трябва да поясним какво разбираме под названието ***културно-историческа туристическа ос (КИТ ос) и културно-историческа туристическа локализация (КИТ локализация).*** Осите са линейни стуктури, но в никакъв случай не непременно прави линии, а по-скоро ивичести образувания (пояси), които свързват или обединяват туристически обекти от дадена епоха със сходен произход и белези, имащи териториална близост, транспортна свързаност и друга инфраструктура. Групирането се извършва на базата на два основни критерия – териториален (географски) и исторически, т. е. съобразно епохата, през която са създадени съответните КИТ обекти. Най-често тези образувания следват основните геоморфоложки структури на страната.

На фиг. 2 е представено картографското изображение на формираните оси и локализации, включващи архитектурно-историческите резервати и етнографски комплески в планинските и полупланински територии. Това е една основна част от недвижимото културно-историческо наследство на България от епохата на Възраждането.

Показани са четири КИТ оси и три КИТ локализации. Осите са предбалканска, старопланинска, средногорска и родопска, а локализациите са: I-ва и II-ва – средностаропланински, III-та – подбалканско-средногорска.

Те имат свои специфични особености. Например за района на Средна Стара планина са типични тетевенската, тревненската и жеравненската къща, а за Средногорието – копривщенският тип къщи. Копривщенските къщи до средата на XIX в. са построени от дърво, а външната и вътрешна архитектура по това време са относително скромни. От средата на XIX в. в подбалканско-средногорския район започват да дават отражение строителните традиции на пловдивската градска къща, която е симетрична. В старопланинската област, може би под влиянието на средновековната столица Търново, се запазват най-дълго държавностните и се унаследяват културните ни традиции. В този планински район се появяват и най-ранните възрожденски къщи – още в края на XVIII в. до 30-те год. на XIX в.

Върху района на южните склонове на Рила, например и разложката котловина най-голямо отражение дават строителните традиции на майсторите от Банско. В Банско са се съхранили и най-богатите градски къщи от разложки тип. Външните им стени са украсени със стенописи във вид на орнаменти, а интериора привлича вниманието с изключително богатите украси от дърворезба – по таваните, вратите и всякакви други архитектурни детайли.

Родопската къща пък е типичен представител на планинската къща. Този тип принадлежи към най-развитите форми на жилищно строителство в България, чиито образци могат да се видят в средните части на Родопите (Широка Лъка, Смолян), в югозападна България (Мелник) и извън сегашните предели на България (в Костур, Загора, Охрид и т. н.). Разпространението на стенописите в интериора и по външните фасади се обяснява с любовта на българина към богатството на багри, останало още от Средновековието.

Като цяло през Възраждането в тези нови занаятчийски и търговски центрове жилищата се обогатяват с повече помещения, стават по-просторни и по-хигиенични. Макар и най-често извън селищата, но в близост до тях и обикновено групирани по речните долини, от значение за селищното изграждане са и ансамблите на производствените единици: работилници, воденици, тепавици, валявици и др. И сред общо взето ниското строителство (едноетажно или двуетажно) в повечето от възрожденските селища се открояват сградите с обществено и култово предназначение, които до тогава са били монопол на завоевателя. Поели значителна част от търговията, към средата на XIX в. българите вече строят куполни църкви с камбанарии, административни сгради, български светски училища, за нуждите на търговията и занаятите еснафите издигат часовникови кули и т. н.

В настоящия доклад, както вече споменахме, се разглеждат само архитектурно-историческите резервати и комплекси без да бъдат включени средновековните и възрожденски манастири, чиито съсредоточия също се явяват като отделни елементи или ядра на подобни КИТ оси. Това донякъде изкуствено разграничение се прави единствено с изследователска цел. Тъй като целта е да представим нагледно как обектите от един вид или от дадена историческа епоха, притежаващи сходни характеристики, могат да не се разглеждат хаотично из територията на страната или изолирано, а да бъдат комплектувани в определен линеен порядък и да се обособят тематични туристически продукти, базирани на съответни туристически маршрути и насочени към определена таргет група.

Когато разглежданите културно-исторически обекти принадлежат само към една определена историческа епоха или са от един вид се обособява КИТ ос, която наричаме ***монотемпорална*** или ***тематична***. А когато към нея се прибавят и близко

разположени паметници от други епохи, тя условно може да бъде наречена ***политемпорална*** или ***комплексна КИТ ос.***

Използването на възрожденските етнографски обекти като туристически ресурс би трябвало да се осъществява заедно с манастирските комплекси. На фиг. 3 е дадено картографското представяне на съхранилите се до наши дни обекти от двата фундамента на Българското Възраждане. Вижда се, че и преобладаващата част от средновековните и възрожденски манастирски комплекси са разположени в планинските и полупланински територии на страната, което се отнася и за архитектурно-етнографските комплекси. Така тези две големи групи обекти формират комплексни КИТ оси. А част от тези два вида обекти, поради своята изразена териториална концентрация образуват и два вида КИТ локализации.

В заключение ще повторим това, което всички знаем – че културно-историческите обекти от Българското възраждане са пряко свързани с българската национална идентичност и поради тази причина те са посещавани главно от български туристи. Но, отчитайки това, би могло да се помисли как да се повиши привлекателната им сила и за международния туризъм. Една такава възможност е посещения на обектите от Източна и Средна Стара планина, Средна гора и Подбалкана да се съчетават с почивки по северното Черноморие. Друга възможност е превръщането на еднодневните или двудневни екскурзии до тези места в по-продължителен престой чрез съчетаването на културно-историческото възприятие от съответната дестинация с друг вид туризъм като например балнеология, пещерен туризъм, турове по планинско колоездене с преспиване в съответните села и градчета, организиране на риболов и почивка на близо намиращи се язовири, съчетаване на тези обекти с някакви изложби, фестивали и др.

При всички случаи обаче разумната им експлоатация е свързана с високо съзнание и опазване на микроландшафта и околната среда. Опазването на околната среда е не само задължение, но предлага и възможности за социален и стопански просперитет на местното население. Затова интегрираната политика за устойчиво развитие на тези зони трябва да отчита не само икономическата страна на въпросите, но и културните, социалните и не на последно място екологичните аспекти. Така както е заявено в Европейската харта за териториално-устройствено планиране, създадена през 1983 г. – а именно, че устойчивото развитие е хармонично съчетание на различни политики в пространството.

Едно добро териториално-устройствено планиране би направило точен баланс между развитието на икономиката, културните и социални процеси и екосистемите като изпреварва конфликтите, произтичащи от недобрата координация между отделните сектори.

ЛИТЕРАТУРА

Грозева, М. 2010. Културно-историческият потенциал на Родопите – основа за развитието на туризма. Сп. Проблеми на географията. Изд. на БАН. С.

Грозева, М. 2010. Представяне на недвижимото културно-историческо наследство на България под формата на културно-исторически туристически оси. В сб.-доклади от научна конференция „Алтернативи за развитие на съвременния туризъм". Изд. „Наука и икономика" – ИУ Варна.

Грозева, М. 2001. Устойчиво развитие на туризма в планинските и полупланински територии на България. В сб. Доклади от Балканска научно-практическа конференция „Природният потенциал и устойчивото развитие на планинските райони". Изд. Природен парк „Врачански Балкан" – Враца.

Колев, Н. Българска етнография. (www.promacedonia.org).

*** Природният и икономическият потенциал на планините в България. т.1. Изд. на БАН, 1989. С.

*** Ръководни принципи за устойчиво териториално развитие на Европейския континент (CEMAT), 1999, Страсбург.

ПРИЛОЖЕНИЯ

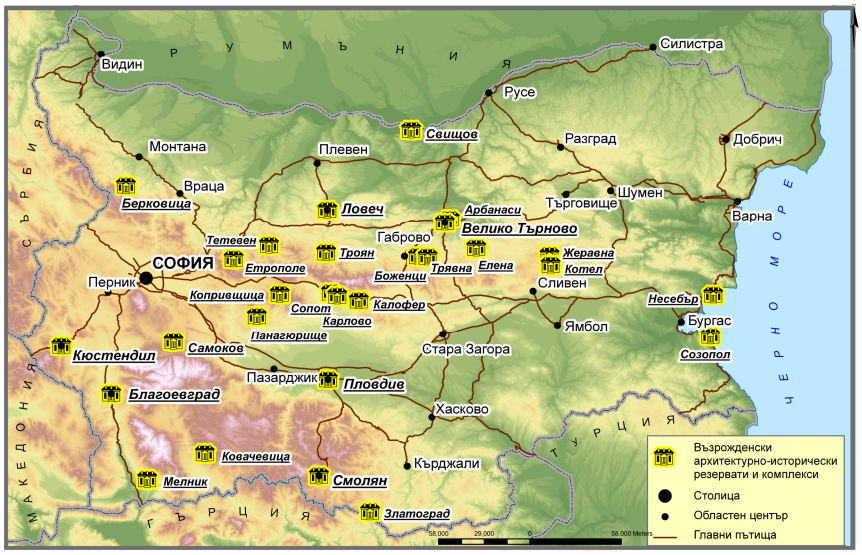

Фиг. 1. Териториално разположение на основните възрожденски архитектурно-етнографски комплекси
(Territorial distribution of the National Revival architectural and ethnographic complexes)

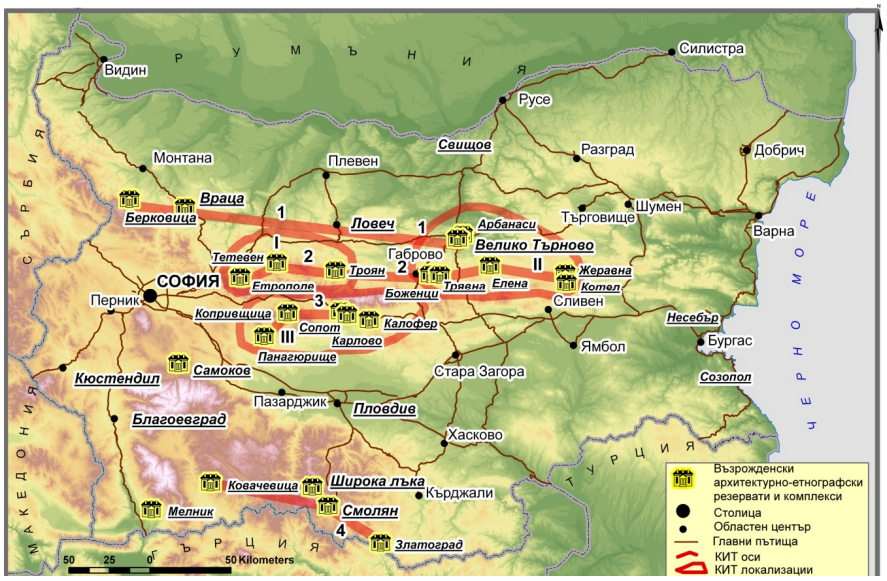

Фиг. 2. Възрожденски архитектурно-етнографски оси и локализации в планинските и полупланинските части на България
(National Revival architectural and ethnographic complexes in the mountain regions of Bulgaria)

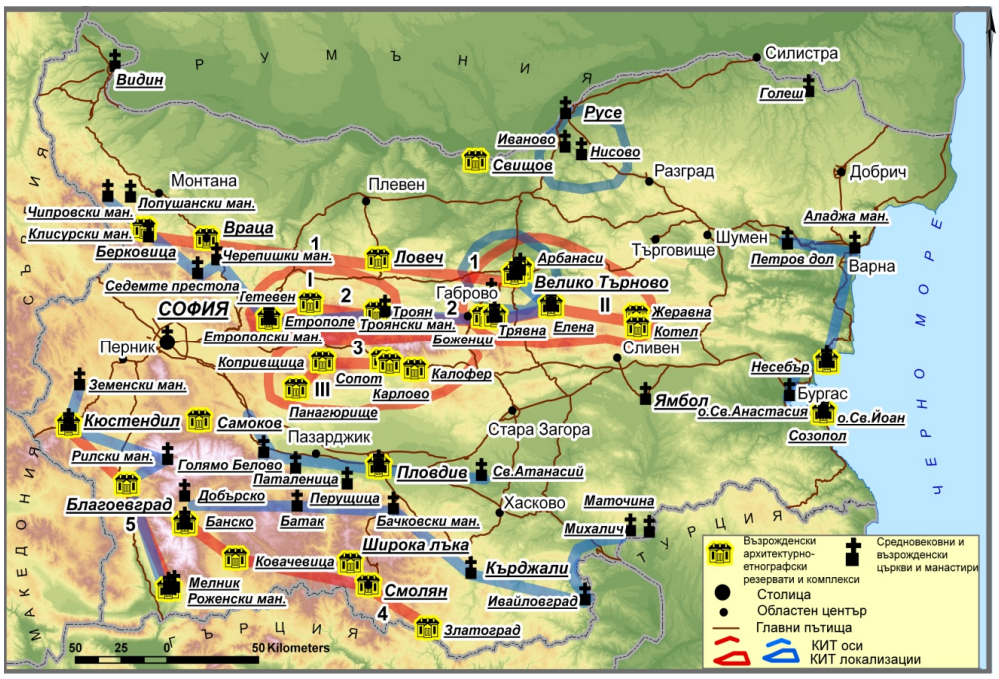

Фиг. 3. Териториални конфигурации на възрожденските архитектурно-етнографски резервати, и средновековните и възрожденски манастирски комплекси
(Territorial configurations of the National Revival architectural, ethnographic and medieval monastery complexes)

Geographical distribution of the National Revival architectural and ethnographic complexes in the mountain regions of Bulgaria

Maria Grozeva, Nadezhda Ilieva – National Institute of Geophysics, Geodesy and Geography (BAS)

National Revival architectural and ethnographic complexes and sites are an essential part of Bulgarian national culture. The aim of this study was to analyze the spatial concentration of the main reserves and complexes of this type in the mountainous and hilly areas of the country. To achieve this aim are used cartographic and comparative geographic method (Arc GIS 92) and historical approach. As a result, a map of these sites is geographically identified cultural and historical localizations and major axes of the monuments of this age. An architectural and historical assessment of their importance for cultural tourism is done.

Key words: architectural and ethnographic complexes, geographic cultural and historical axes, localizations, cultural tourism.